

CHEMEN VERITE NAN LAVI AYISYEN

P. Maurice Elder Hyppolite, sdb

Moun - Revue de philosophie 3 (2006) 104-137

Verite ak manti nan langaj nou chak jou

Kontrè « verite » ak « sa ki vre » nan langaj Ayisyen-yo pale chak jou-a, se « manti ». Gen lòt mo ki kapab sèvi, tankou « erè », « tronpe », « se pa sa », « se pa vre ». Sa vo tou pou lòt lang-yo, men nou remake jan nou sèvi ak mo « manti »-a panche pi plis sou sans moral-la. Sa pa rive souvan pou nou sèvi ak « fo », « foste », « sa ki fo », kòm kontrè pou verite, sof si n-ap rezoud problèm lojik « vrè » ou « fo » sitou nan matematik.

Nou wè sa an patikilye lè yo tradui rasin grèk « *pseudo* »-a, ki parèt nan kèk mo nan Nouvo Testaman-an, antan yo mete « manti » apre lòt mo-a, tankou paregzanp : « temwen-manti » *yeudomartuj*, « profèt-manti » *yeudoprofhthj*, angiz yo ta di tou senpleman « fo-temwen », « fo-profèt »¹. Yo te fè sa sitou pou kenbe menm

¹ Nan edisyon 1983 *Misèl Romin*-an se sitou fòm konpoze ak mo « -manti »-a nou jwenn (« témouin-manti », « témouagnaj-manti », nou jwenn tou « fo-témouin », « fo-pa ») tankou nan tout ansyen tradiksyon *Nouvo Testaman*-an an kreyòl, ni pa Yves ak Paul Déjean-an (1967), ni pa Frantz Colimon-an (1974). Tradiksyon « Société Biblique Haïtienne »-nan (1993) varye anpil, nou jwenn: « fo », « pran pòz », « swadizan », « bay manti », « fè manti ». Revizyon Nouvo Testaman Colimon-an (2005) sèvi nan prèske tout ka yo ak « fo- » (sof nan Mark 10,19 ak 14,57 kote « témouin-manti » rete alòske nan Mark 14,56 se « fo-témouin » ki genyen). Apre sa li sèvi ak anpil mo konpoze nan nòt-yo kote gen « fo- »-a, tankou: « fo-doktri-n », « fo-problèm », « fo-prédikatè », « fo-mèt », « fo-pitit », « fo-sajès », « fo-savan », « fo-dié ». Men lis pasaj Nouvo Testaman-yo: Matié 7,15; 15,19; 19,18; 24,11; 24,24; 26,59.60; Mark 10,19 ; 13,22; 14,56.57; Luk 6,26; 18,20; Travay Apot yo 6,13; 13,6; 1 Korentyen 15,15; 2 Korentyen 11,13.26; Galat 2,4; 1 Timote 6,20; 2 Pyè 2,1.16; 1 Jan 4,1; Apokalips 16,13; 19,20; 20,10. Nan Jan 8,44, dyab-la se « papa manti » paske l-ap chèche tronpe, men li « vre » paske li egziste, se pa yon « fo-dyab ». Nan 2 Tesalonisyen 2,9 yo pale osijè « prodij manti », *terasîn yeudouj*, se fòm grèk-la menm ki oblije tradui konsa.

mo-a an kreyòl pou tout ka kote rasin yeudo-a parèt, men an realite li vle di alafwa « fo » epi « manti ». Fòm « temwen-manti »-a ensiste plis sou aspè konduit moral moun-nan k-ap chèche antrave lòt-la ak fo-temwagnaj li-a, alòske fòm « fo-temwen »-an ensiste plis pou-l di moun-nan pa yon temwen vre, pa yon vrè temwen. Donk sa mo « temwen »-an vle di-a pa koresponn ak sa moun-nan ye-a tout bon vre. Menm si rezilta-a se menm-nan, - mete yon lòt nan pozisyon pou yo kondane-l -, kalite ensistans sa-a montre li posib pou konsidere realite moun-nan apati entansyon-li (« temwen-manti ») oubyen apati kondisyon-li, fonksyon-li, « sa-li-ye »-a (« fo-temwen »). Si se pa osijè moun n-ap pale, li pa posib pou sèvi ak fòm « -manti »-a. Paregzanp nou pap di « mamit-manti », men n-ap di « fo-mamit ». Lè sa-a yo pa kapab konsidere se ta « volonte » mamit-la pou-l tronpe nan kòmès-la, yo pi plis konsidere se « kondisyon » mamit-la, san-l pa gen anyen pou-l wè nan sa, se menm jan-an tou pou « fo-pa », « fo-problèm ». Men « fo-frè » gen toulède sans-yo ak yon tandans glise nan domèn moral-la, langaj kouran-an va di tou : « swadizan frè », « sa k-ap pran pòz frè » oubyen « sa / frè k-ap bay manti », « sa / frè k-ap tronpe lòt ».

Kòm kontrè « verite »-a pou nou nòmalmman se ta « manti », nou gen dwa bay yon premye definisyon « verite »-a dapre kilti ayisyen-an konsa : *Bon direksyon mwen pran dèske sa yo di-m nan / oubyen sa mwen di-a / an akò ak sa-m te vle-a*. Donk se pa akò ant entelijans-la ak realite-a - ki mande pou entelijans-la soumèt devan realite-a - ki premye enterese, men se akò ant sa n-ap di-a ak volonte nou, dapre direksyon nou vle bay realite-a oubyen konvèsasyon-an. Se yon entansyon pratik ki ta vle bay oryantasyon plis pase resevwa enfòmasyon. Sa gen dwa kreye anpil difikilte nan dyalòg ak moun ki pa fin konprann jwèt langaj-la, men mantalite sa-a tou kapab fè moun-nan gen anpil finès nan kapasite pou regle relasyon moun ak moun. Se sa-k fè lè-ou poze yon moun yon kesyon, repons li bay-la pa tèlman baze sou sa li ta konprann ki egziste vre oubyen ki te pase reyèlman, men se yon kalkil, yon estimasyon li fè rapidman antan l-ap gade-ou pou-l wè kote-ou kanpe, sa-ou bezwen, sa ou-ap chèche, ki entansyon-ou lè-ou poze-l kesyon sa-a... epi se apati konklizyon kalkil sa-a l-ap bay repons li-a.

Kòm domèn sa-a li metrize-l byen, nou kapab di se sa ki verite pa-l, menm si li pa koresponn a done problèm-nan, epi li andeyò eleman ki ta pèmèt rezoud li reyèlman. Sa soti alafwa nan volonte tout moun genyen pou-l kontrole enfòmasyon l-ap bay, nan istwa pèp nou-an, nan sistèm edikasyon epi fòm aprantisaj moun-nan sibi ak presyon yon lang li pa metrize - lang fransè-a - epi yon efò ki fèt plis sou memorize, repete, pase konprann pou rive esplike ak pròp mo pa-ou.

Nan aprantisaj sa-a, kòm entèlijans-la pa soutni memwa-a, memwa-a pa toujou kapab sonje relasyon ki genyen ant konsèp-yo, lè sa-a repons apranti-a se yon egzèsis devinèt kote l-ap gade figi profesè-a pou wè si sa li kòmanse di-a se bon repons-la, repons kòrèk-la, vrè repons-la, oubyen si fòk li vire lang-li di lekotrè.

Nan menm lign « mèt-dam » sa-a, ki se yon atitud « prudans » lè pa gen yon objektivite ki anlè de moun k-ap pale-yo, provèb-la di « 'Wi' pa monte mòn, 'Non' pa al lajistis ». Donk repons-la dwe byen kalkile an fonksyon dispozisyon pa-m, men pa an fonksyon objektivite realite-a². Nan domèn artistik-la se pa ta yon problèm, paske atis-la se pròp tèt pa-l ak santiman-l l-ap eksprime nan èv li-a, se yon kominikasyon kote eleman subjektif-la gen anpil plas. Men nan domèn syans teknik-la ak filozofi-a, gen yon egzijans, yon nesosite pou gen de lè 'Wi' al lajistis epi 'Non' grenpe mòn.

Yon lòt egzanp pou montre tandans redui verite-a nan domèn libète moun-nan k-ap aji-a, domèn moral-la, domèn pratik-la, se fason nou sèvi ak mo « entèlijans »-la nan langaj chak jou-a. Nou plis ba li sans : *Souplès ak ladrès pou tire avantaj pa-ou nan yon sitiasyon menm si se ta nan yon fason ki objektivman malonèt. Se fòm « mèt-dam » ki parèt nan istwa Bouki ak Malis nan fòklò peyi-a. « Entèlijan » ta egal « rize », « malen », « mèt-dam », lè se pa « malonèt » oubyen « vòlè » tou senpleman. Konsa adjektif « entèlijan »-an pa gen menm lajè signifkasyon (ekstansyon) ak substantif « entèlijans »-la. Konsa lè nou bezwen di sa « *intelligent* » vle di an fransè-a osans pròp, nou plis gen tandans di « nèglespri ». Pou nou di yon moun « *intelligent* » nou plis anvi di li*

² Pascal ta di: « On nous traite comme nous voulons être traités : nous haïssons la vérité, on nous la cache; nous voulons être flattés, on nous flatte; nous aimons à être trompés, on nous trompe. La vie humaine n'est qu'une illusion perpétuelle; on ne fait que s'entre-tromper et s'entre-flatter » (*Pensées*, 11-100).

« gen lespri ». Kanta pou moun ki devlope « *intelligence* » li jous li vin gen fòm konesans lekòl ak inivèsite bay-la, nou di li « save », li « sava ». Donk nou dwe distenge ant « nèg entèlijans » (= sa k-ap chèche avantaj li), « nèg lespri » (= sa-k kapab jwenn konesans paske li gen yon kapasite konprann ki byen dispoze), « nèg save » (= sa-k deja gen konesans byen fòm paske li te etidye divès syans yon fason sistematik).

Gen glisman ki fèt tout tan lè mo-yo pase sot nan leksik yon lang al nan yon lòt lang; pasaj sa-a toujou fèt dapre mantalite lang ki resevwa mo-a, dapre prensip ki di : « *quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur* », tou sa yo resevwa se dapre fason resipyan-an yo resevwa-l, tankou paregzanp lè yon likid pran fòm boutèy kote yo vide-l la; tou sa yo resevwa pran fòm sa-k resevwa-l la³, li vin gen yon egzistans dapre mòd egzistans sa ki resevwa-l la, dapre nati resipyan-an.

Egzanp sa-yo nou sot konstate la-a, mete nou devan yon pèsèpsyon kiltirèl ki enpòtan anpil pou nou konsidere-l lè nou vle poze baz yon refleksyon filozofik sou sa verite-a ye apati realite pèp nou-an. Yo montre¹ nou bezwen ajiste lang-nan sou konsèp-yo ak sou realite-a tout tan, pou sa nou di-a pa trò trayi sa nou vle di-a. Travay sa-a dwe fèt yon fason spesyal nan domèn langaj filozofik-la, paske se apati langaj kouran-an pou nou rive sènen ide-yo epi eksprime konsèp-yo, men nou konnen fò nou sentre mo-yo pou byen sèvi ak yo. Se yon travay ki nesèsè pou devlopman lòt aspè nan kilti-a tou.

Etid sa-a pral eseye montre kijan gen de [2] dimansyon verite-a ki dwe devlope nan moun-nan, youn « spekulatif », lòt-la « pratik », pou rapò entèlijans-la ak realite-a pa bankal (premye pati). Apre sa nou va wè kijan menm konsèp verite-a aplike divès fason dapre divès domèn syantifik-yo (dezyèm pati). Epi nou va fini antan nou wè ki konsekans vizyon relasyon entèlijans-la ak realite-a genyen sou fason nou pale osijè Bondye dapre se li ki premye ak dènye fondman tout verite (twazyèm pati).

³ Cf. Sen Toma d'Aken, *Super Sententiarum*, lib. 1, d. 8, q. 5, a. 3 co. : « Nihil recipitur in aliquo nisi secundum proportionem recipientis »; *ibid.*, lib. 1, d. 17, q. 1, a. 1, s.c. 1: « Omne quod recipitur in aliquo, recipitur in eo per modum recipientis »; *Quaestiones disputatae De veritate*, q. 12, a. 6, arg. 4. « Quidquid recipitur in aliquo, est in eo per modum recipientis, et non per modum suum ».

I.- RAPÒ ANT ENTÈLIJANS-LA AK REALITE-A

1.1.- Verite nan relasyon kòrèk ant entèlijans-la ak sa ki egziste-a

Apati realite ki egziste-a nou bezwen ajiste konsèp « verite »-a pou kilti nou-an rive asimile relasyon ki dwe tabli-a, akò ki pou egziste-a, ant sa ki nan lespri moun-nan ak sa ki egziste nan realite-a, pa sèlman sou plan « pratik », sa vle di aksyon moral-la ki delimite relasyon ant moun-yo, - ki se premye plan pou defann lavi chak jou-a -, men tou sou plan « konesans »-la nan li menm, plan « spekulatif »-la, sa vle di nesosite entèlijans-la genyen pou li konprann sa ki egziste epi pou li konfòme-l avèk li. Otreman « verite » pratik-la ap toujou limite, ap toujou gen fòs-kote, paske li pap gen fondman-l nan entèlijans-la k-ap egzèse fonksyon « lir anndan »⁴ realite-a ki premye pou li kapab fè yon jijman kòrèk, men li pral varye dapre presyon volonte-a sibi anba nesosite bezwen lavi-a. Nou dwe konsidere plan artistik-la tou paske kreasyon artistik-la, menm si li abouti nan yon èv, yon produi, yon foui atis-la, dimansyon fondamantal li ale nan direksyon bèl-te-a li vle fè parèt-la, li vle manifeste-a, anvan itilite sa atis la fè-a ta kapab genyen, anvan bezwen imedyà li vle satisfè-a.

Kesyon sa-yo mete nou tou an fas problèm rapò ant entèlijans-la ak volonte-a kote youn ap aji sou lòt nan divès propòsyon pou verite-a (byen entèlijans-la) ak bonte-a (byen ki atire volonte-a) kapab an armoni.

Entèlijans-la se fakilte nanm-nan ki endike sa moun-nan ye ki fè-l diferan parapò a bèt-yo. Li anro pèsèpsyon senk sans-yo, men se apati yo menm li travay pou li rive « konnen » realite-a, pou li rive « lir » anndan realite-a. Se konsa Sen Toma defini-l apati etimoloji laten-an : « intus legere », « lir sa ki anndan »⁵. Anndan-an

⁴ « Lir » jan yo di nan Nò d'Ayiti, pou byen montre diferans ant pronon « li »-a (il, lui) ak vèrb « li »-a (lire) = « Fè lekti sa ki anndan realite-a ».

⁵ Cf. Sen Toma d'Aken, *Summa Theologiae* II-II, q. 8, a. 1 co. : « Nomen intellectus quandam intimam cognitionem importat, dicitur enim intelligere quasi intus legere. Et hoc manifeste patet considerantibus differentiam intellectus et sensus, nam cognitio sensitiva occupatur circa qualitates sensibiles exteriores; cognitio autem intellectiva penetrat usque ad essentiam rei, obiectum enim intellectus est quod quid est, ut dicitur in III de anima »,

Sa vle di : « Non « entèlijans »-la (*intellectus*) vle di (*importat*) yon sèten konesans entim, anefè yo di « konprann » (*intelligere*) prèske kòm « lir nan anndan »

menm, se sa bagay-la ye-a, fòm entèlijib-li, entèlijans-la sèl kapab kapte-a pou-l fè youn ak li yon fason imateryèl epi konprann li tout bon dapre etimoloji laten-an : *cumprehendere* = pran, ranmase, anbrase, mare ansanm = konprann. Bèt-yo ki gen senk sans, gen yon kapasite pou yo « estime », « dekouvri » sa ki kapab nui yo ak sa ki kapab fè yo dibyen nan tout pèsèpsyon yo genyen, epi yo reaji tousuit an konsekans⁶. Men yo pa kapab pran distans parapò a realite-a pou yo « konprann »-li, nan sans pou yo ta transfòme-l pi lwen pase sa ki deja programe nan ensten yo ak nan « reflèks kondisyone » yo. Se entèlijans-la ki gen kapasite sa-a pou li depase kondisyonman matyè-a pou li kapte fòm tout sa ki egziste, fòm sa-yo ki inivèsèl. Epi apati « fòm entèlijib » sa-yo, li produi yon konsèp, yon ide antan l-ap « lir » anndan realite ki egziste-a menm, pou li jwenn « sa-li-ye-a ». Apati divès konsèp-yo li mete an relasyon ant yo epi avèk realite-a, li « konpoze » epi li « divize » ide-yo pou li rive konstwi « jijman » ki pèmèt li dekouvri yon seri relasyon pèsèpsyon senk sans-yo pa bay pou kont yo epi pa ta kapab dekouvri.

(*intus legere*). Epi sa parèt klè lè yo konsidere diferans ant « entèlijans »-la (*intellectus*) ak [senk] sans-yo (*sensus*), paske konesans sansib la rete onivo kalite sansib sou pa deyò-yo; konesans entèlektif-la penetre jous nan « esans » realite-a (*essentiam rei*, sa realite-a ye-a), reyèlman « objè » « entèlijans »-la (*intellectus*) se sa ki egziste-a (*quod quid est*) jan yo di nan twazyèm liv *Osijè nanm-nan* (Aristòt, *De anima*) ».

⁶ Se sa Sen Toma rele « estimatif »-la, paske sa ki nan entèlijans-la an li menm pa envite fè okenn mouvman, se fakilte « apeti »-a (sa vle di: « chèche pran », « rive jwenn ») ki mete an mouvman. Cf. *Super Sententiarum*, lib. 2, d. 24, q. 2, a. 1 co. : « Se konsa sa ye nan realite entèlijib-yo (*in intelligibilibus*), pou sa yo kapte-a (sa yo konprann-nan), li pa mete volonte-a an mouvman sof si yo kapte li nan sans byen ak mal, se poutèt sa, « entèlijans spekulatif »-la pa di anyen osijè sa yo dwe imite oubyen fui, jan yo deklare nan 3èm liv *Osijè nanm-nan*; se konsa tou nan pati sansib-la, sa sansibilite-a kapte-a li pa koz okenn mouvman, sof si li kapte-l an fonksyon sa ki konvnan ak sa ki pa konvnan : se konsa yo di nan 2èm liv *Osijè nanm-nan*, parapò a sa ki nan imajinasyon-an nou trouve nou tankou si nou t-ap gade kichòy ki terib nan yon penti, epi sa pa ta eksite santiman nou ni pou nou ta pè ni anyen ki ta sanble sa. Kapasite (*virtus*) pou kapte an fonksyon sa ki konvnan ak sa ki pa konvnan-la, nou wè se kapasite estimatif-la, se li ki fè mouton-an fui lou-a epi suiv manman-an; menm jan pati sansib-la ye-a parapò a « rive jwenn-nan » (*appetitum*), se konsa tou entèlijans pratik-la ye parapò a « fòs pou rive pran » (*appetitum*) ki se volonte-a; donk, pou nou byen di, sansibilite-a kòmanse apati limit estimatif-la ak apatif-la, yon jan ki fè fason sansibilite-a ye parapò a pati sansitiv-la, se konsa volonte-a ak libète chwazi-a ye parapò a pati entèlektif-la ».

Osans pròp, dapre Aristòt, Sen Toma epi tout ekòl realist modere-a, « verite »-a, se nan « jijman »-an li ye, se lè espri moun-nan, entèlijans-la, deklare sa ki egziste-a egziste epi sa ki pa egziste-a pa egziste. Donk se ta apati dezyèm aktivite (operasyon) espri-a nou ta kapab rive nan vrè konsèp verite-a. Premye operasyon-an se « senp apreansyon-an », sa vle di premye sa espri-a kapte osijè realite-a apati enfòmasyon sans-yo bay entèlijans-la. Se konsa entèlijans la kapab fòme konsèp-la apati fòm entèlijib ki sòti nan fòm sansib-la anba aktivite limyè entèlèkt aktif-la (*intellectus agens* = intèlèkt ajan-an) ki vin fè youn ak sa realite-a ye-a. Li fè youn ak esans realite-a, pou-l fè-l tounen youn « sa yo konprann an akt » (*intellectum in actu*) dapre mòd egzistans espri-a ki imateryèl. Se sa-k fè li diferan de mòd egzistans realite kòporèl-yo, realite materyèl-yo, kote fòm-nan fè youn ak matyè-a nan limitasyon tan-an ak espas-la.

Yon fwa espri-a fòme konsèp-la apati fòm entèlijib-la (*species intelligibilis*), li produi youn mo pou di-l (*verbum mentis*), li kapab deklare youn relasyon kote li mete konsèp-yo ansanm oubyen li separe-yo, li tabli rapò ant konsèp-la ak realite-a oubyen li nye-l (konpozisyon ak divizyon), nan jijman-an. Apre sa li va kapab pase nan twazyèm operasyon espri moun-nan ki se « rezònman »-an, sa vle di rive tabli youn seri konklizyon ki asire apati lòt deklarasyon jijman yo rele « premis ». Asirans konesans sa-a se rezilta limyè premye prensip-yo ki pase nan operasyon entèlijans-la.

Se sa-k fè, si konpreansyon nou genyen osijè sa « verite »-a ye-a pa ajiste byen pou li rive dekouvri relasyon, akò, ki pou tabli ant sa ki nan espri moun-nan ak sa ki egziste-a, se kapasite pou transfòme realite-a menm ki pap devlope kòrèkteman. Nou va rete nan ilizyon ki fè nou kwè bagay-yo dwe ye jan nou « panse » yo-a, fòk nou ta di pito, jan nou « imajine » yo-a, kòm si se « imajinasyon » nou ki detèmine realite-a. Vizyon sa-a se youn endikasyon ki pèmèt nou konstate kontak imedya entèlijans-la ak realite-a nan premye faz li, kote pa gen distans ant panse-a ak sa y-ap panse-a. Se youn dimansyon ki sanble ak sa Parmenid te dekouvri nan kòmansman refleksyon filozofik-la an Grès, lè-l te di : « *Reyèlman se menm-nan, panse-a ak egziste-a* »⁷.

⁷ Cf. poèm Parmenid-la nan tradiksyon nou te bay pou fragman 3-a an kreyòl, nan atik « *Pou filozofi ka pale kreyòl* », in *Moun-Revue de philosophie* 1(2004) p. 103.

Se vre, kouran filozofik idealist-yo, antan yo egzajere ròl espri moun-nan nan anchènman ki mennen nan konesans-la, yo te vle pou « panse »-a oubyen « entèlijans »-la, se li menm ki detèmine realite-a, oubyen aparans realite-a sans-yo pèmèt nou antre an kontak ak li-a (sa Kant te rele « fenomèn-nan »), san nou pa kapab konnen reyèlman sa li ye nan entimite li (sa Kant te rele « noumèn-nan »). Nan yon konpreansyon « verite »-a ki respekte tout eleman nou kapab konsidere-yo, n-ap wè realite-a dwe mezire entèlijans nou, se pa entèlijans nou ki pou mezire realite-a, sof nan prodiksyon pratik-yo⁸.

Lè sa ki egziste-a « mezire » entèlijans-la pou li ka vin konfòm ak realite-a, pou ka gen akò, adekwasyon, konfòmite ak sa ki egziste-a, lè sa-a entèlijans la kapab dekouvri tout prensip fonksyonman sa ki egziste-a, epi li va gen yon kontak « objektif » ak tout bagay ki tonbe anba senk sans-yo. Paske lè sa-a se realite-a k-ap enfòme, k-ap fòme espri moun-nan, k-ap ba li eleman ki nesèsè pou-l kapab « konprann » li, angiz pou se ta entèlijans moun nan k-ap projete, k-ap eseye mete nan realite-a sa ki pa ladan-l, sa ki pa pou li.

1.2.- Verite lojik-la ak fondman ontolojik li

Pou rezònman-an kapab kòrèk, pou li kapab dwat, pou li bay yon konklizyon asire ki fè konesans-la progrese, fòk dezyèm operasyon-an (jijman-an) kòrèk, otreman tout rezònman-an ap bwete, ap bankal. Pou jijman-an kòrèk, fòk li chita sou fondman lojik premye prensip-yo.

Fondman « lojik » verite-a se sou fondman « ontolojik »-la li bati, sa vle di sou « egzistan »-an menm epi sou sa « egziste »-a ye-a. Se nan premye prensip⁹ ki kòmande lavi espri-a nan relasyon ak sa ki egziste-a nou jwenn fondman sa-yo :

⁸ Cf. Sen Toma d'Aken, *De veritate*, q. 1 a. 2 co. : « Realite natirèl-yo, puiske se apati yo entèlijans nou resevwa konesans-la, yo mezire entèlijans nou, jan yo di nan dizyèm liv *Metafizik*-la. Men entèlijans Bondye mezire yo, paske nan li tout bagay egziste tankou tou sa yo fabrike nan entèlijans fabrikan-an (tout èv artistik nan entèlijans atis-la / tout atizana nan entèlijans atizan-an). Donk konsa, entèlijans Bondye-a se li-k mezire, yo pa mezire-l; realite natirèl-yo menm, yo mezire epi yo resevwa mezi; kanta entèlijans nou, li resevwa mezi epi li pa mezire realite natirèl-yo, se realite atifisyèl-yo sèlman [li mezire] ».

⁹ Cf. Jean-Paul II, Lettre Encyclique *Fides et ratio* en date du 14 septembre 1998 sur les rapports entre la foi et la raison, no. 4.

- prensip idantite; *sa realite-a ye-a* ;
- prensip non kontradiksyon; *sa li pa ye* ;
- prensip rezondèt; *sa ki eksplike egzistans li* ;
- prensip finalite; *pou ki sa li egziste ; objektif egzistans li* ;
- prensip kozalite. *sa-k mete-l kanpe nan egzistans la.*

Si premye prensip-yo se kondisyon « *sine qua non* » pou fonksyonman entelijans-la, se paske nan entuisyon, nan vizyon kote limyè entelijans-la penetre nan sa ki egziste-a pou-l fè youn ak li, prensip sa-yo parèt pou kò yo, yo enpoze tèt yo, yo bay espri-a konsistans. Se pa entelijans-la ki dekrete yo, fòje yo oubyen mete yo, se jwenn li jwenn prensip sa-yo deja la.

- Prensip idantite-a montre inite entim sa ki egziste-a anndan-l menm epi diferans li ak lòt sa ki egziste-yo : se konsistans endivizib ak diferans sa ki egziste-a.
- Prensip kontradiksyon-an menm fè wè imedyatman afirmasyon-an ak negasyon-an pa kapab fèt osijè yon menm realite an menm tan, sou menm rapò-a, nan menm degre-a : swa se sa, swa se pa sa. Men, si se pa nan menm propòsyon-an li posib pou jwenn realite-a se sa epi se pa sa.

Tout rezonman-yo fonde sou prensip kontradiksyon-an ki se fòm lojik prensip idantite-a¹⁰.

- Prensip rezondèt-la montre sa ki egziste-a parèt devan entelijans-la ak yon egzijans pou-l gen sans, pou-l gen yon rapò a lòt yo ki esplike poukisa li egziste li menm, otre-

¹⁰ Cf. Jacques Maritain, *Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative* (1934), in *Oeuvres complètes de Jacques et Raïssa Maritain*, Fribourg, Editions universitaires - Paris, Editions Saint-Paul, 1986-1999, vol. V, 560-561: « Le logicien revient réflexivement sur l'être au point de vue du rôle qu'il joue dans l'ordre de la pensée allant au vrai et dans les relations vitales des concepts entre eux, par exemple la cohérence de la pensée en tant que toute la logique est suspendue au principe de contradiction, forme logique du principe d'identité : *non est negare et affirmare simul*, on ne peut pas affirmer et nier sous le même rapport le même du même. C'est encore la notion de l'être qui intervient dans la théorie de la copule verbale essentielle au jugement. Enfin et surtout le logicien traite à son point de vue réflexif du caractère transcendantal et analogique de l'être, et l'être lui apparaît comme le concept le plus universel (suruniversel) : le logicien discerne réflexivement et scientifiquement, au point de vue de sa science à lui, ce caractère d'extension maxima ou d'universalité souveraine que l'être vague, l'être comme terme d'une simple *abstractio totalis*, permet déjà de découvrir. »

man li ta « absurde », san sans, men entèlijans-la pa ka sipòte konsevwa yon realite ki pa ta gen sans.

- Prensip finalite-a koresponn a prensip rezondèt-la sou plan ontolojik : realite-a gen yon objektif ki jistifye egzistans li nan li menm oubyen nan yon lòt.
- Prensip kozalite-a menm fè wè tou sa ki ta kapab egziste oubyen pa egziste, donk tou sa ki pa gen rezondèt li nan li menm, gen yon koz ki mete-l kanpe nan egzistans-la.

Tout prensip sa yo, dapre se sa ki egziste-a menm ki genyen-yo epi ki se baz tout diskou moun kapab fè, yo kondui nou tou nan konsiderasyon « transandantal »-yo ki fè pati domèn metafizik-la osans pròp.

« Transandantal » sa-yo ki gen menm ekstansyon ak tou sa ki egziste, ta sanble se menm bagay ak egziste-a, men yo ajoute yon rapò mo egziste-a pa eksprime pou tèt li : inite-a, verite-a, bonte-a. Si premye prensip lavi entèlijans-la ak fondman tout rezònman kapab chita sou inite-a ak verite-a, se bonte-a, byen-an ki va fondman lavi moral-la, entèlijans pratik-la.

Nan *De veritate*-a (kesyon 1, atik 1), Sen Toma bay definisyon fòmèl verite-a apati konsiderasyon relasyon sa ki egziste-a genyen ak fakilte nanm-nan : volonte-a epi entèlijans-la.

Li montre « transandantal »-yo se : *ens* (sa ki egziste-a, egzistan-an), *unum* (inite-a, chak realite fè youn anndan-l, sa-l ye-a se sa-l ye), *verum* (verite-a, konfòmite ak entèlijans-la), epi *bonum* (byen-an, sa ki atire volonte-a, sa yo renmen-an). Yo rele yo « transandantal » pou distenge yo ak karakteristik « predikamantal »-yo. Dènye sa-yo kapab sèvi pou kèk realite, alòske premye-yo kalifye tout sa ki egziste kit se kreati-yo, kit se Kreatè-a.

Se apati analiz « transandantal »-yo Sen Toma prouve verite-a se korespondans entèlijans-la ak realite-a dapre definisyon fòmèl li, osans pròp, definisyon ki konsidere ni entèlijans moun, ni entèlijans anj-yo, ni entèlijans Bondye : « *Veritas est adaequatio intellectus et rei secundum quod intellectus dicit esse quod est vel non esse quod non est* »¹¹. Sa vle di : « Verite-a se korespondans

¹¹ Sen Toma d'Aken, *Contra gentiles*, lib. 1, cap. 59, n. 2.

(adekwasyon) entèlijans-la ak realite-a dapre entèlijans-la di sa ki egziste-a egziste oubyen sa ki pa egziste-a pa egziste ».

Sen Toma fè wè menm si definisyon verite-a se nan yon adekwasyon entèlijans-la ak realite-a pou-l ye, nou oblije dakò tou verite-a se nan realite-a menm li egziste dapre konfòmite realite-a ak entèlijans Kreatè-a, menm si pa ta gen okenn entèlijans kreati, swa moun, swa anj.

Definisyon sa-a Sen Toma bay pou verite-a osans pròp, osans strikt, osans lojik, se pa li menm ki pi prezan nan realite lavi chak jou-a jan lang kreyòl-la fè nou santi sa-a. An realite poutèt relasyon ki genyen ant transandantal-yo, kote youn kapab pran plas lòt, nou wè tout tan langaj kouran-an ap konfonn plan verite-a, bonte-a ak bèlte-a. Si nou konsidere ekspresyon sa-yo : « bèl bagay », « bon bagay », « tout bon vre », « vrèman vre », « se sa nèt », « se sa vre », « sa bèl nèt », « sa bon nèt », « sa bon vre », nou remake, an kreyòl, yo tout kapab ekivalan nan langaj chak jou-a. Menm si yo pa sinonim nèt, yo se aproksimasyon pou entèlijans-la rive konnen, ekspri, kominike tout richès « sa-ki-egziste-a ». Grèk yo te santi sa lè yo te mete ansanm bonte-a (ἀγαθός) ak bèlte-a (κάλλος) kòm yon sèl mo : kal okagaqia, oubyen ak kal oj tou senpleman ki te vle di bon epi bèl.

Sa kapab fè nou konprann poukisa refleksyon filozofik-la egzije presizyon langaj kouran-an pa bezwen.

Mòd fonksyònman entèlijans-la pa menm dapre si li oryante nan direksyon pratik-la (ajisman lib, fabrikasyon kichòy, konpozisyon artistik) oubyen nan direksyon spekulatif-la ki vle di konnen yon realite san ou pa aji sou li obligatwaman, men antan ou kite-l « aji » sou ou, pou entèlijans-la soumèt devan realite-a.

Pou gen yon rezònman kòrèk (lojik la etidye sa), fòk gen yon pèsepsyon « verite »-a ki kòrèk tou sou plan entèlijans spekulatif-la. Konsa tou pou yon aksyon kòrèk, fòk entèlijans spekulatif-la bay pratik-la vrè fondman li apati kontròl sa ki egziste-a mete nan li, mezire sa ki egziste-a mezire-l la, fondman « ontolojik »-la.

1.4.- Verite pratik-la

1.4.1.- Ajisman moral-la

Aktivite libète-a, lavi moral-la, mande ekleraj entèlijans-la sou volonte-a. Nan venndezyèm kesyon *De veritate*-a, Sen Toma montre kòman nou dwe konsidere aksyon entèlijans-la ak volonte-a youn sou lòt. An patikilye nan atik 10, 11 epi 12, li montre volonte-a ak entèlijans-la se de puisans diferan nan nanm-nan. Li gade pou-l wè nan ki kondisyon youn kapab pi ro pase lòt, epi kijan yo kapab di volonte-a mennen entèlijans-la epi visvèsa.

Dapre Sen Toma, osans pròp (*simpliciter*), yo kapab di entèlijans-la pi ro pase volonte-a dapre esans li, dapre sa li ye-a, paske gen plis dignite nan posede anndan ou sa-k fè noblès yon lòt realite, pase pou se konpare ou ta konpare sèlman ak noblès realite ki an deyò espri-a. Men, si nou konsidere rapò nanm-nan ak realite ki pi siperyè pase-l yo (*secundum quid*), dèske li resevwa yo nan entèlijans-la yon fason ki enferyè a sa yo ye-a, entèlijans-la vin pi enferyè pase volonte-a ki fèt pou li rive jwenn realite-a dapre jan realite-a ye-a andeyò espri-a.

« Konsa donk - jan Sen Toma di-a - yo kapab konpare entèlijans-la ak volonte-a nan twa fason. Yon fason « absolu », san restriksyon, epi inivèsèl, san konsidere rapò ak tèl realite oubyen tèl lòt; epi konsa entèlijans-la pi ro pase volonte-a; menm jan gen plis pèfeksyon nan posede sa ki se dignite yon realite kèlkonk pase konpare ak noblès li. Yon dezyèm fason parapò a realite materyèl sansib-yo; epi konsa tou entèlijans-la gen plis noblès osans pròp pase volonte-a, tankou paregzanp konprann yon ròch plis pase vle yon ròch; paske fòm ròch-la egziste yon fason ki gen plis noblès nan entèlijans-la poutèt jan entèlijans-la konprann li-an, pase jan li egziste nan li menm-nan ki fè volonte-a dezire-l la. Yon twazyèm fason se nan rapò ak realite Bondye-a ki siperyè pase nanm-nan; epi konsa 'vle'-a pi ro pase 'konprann'-nan, tankou vle oubyen renmen Bondye pi plis pase konnen li; poutèt bonte Bondye-a menm egziste ak plis pèfeksyon nan Bondye li menm dapre jan volonte-a dezire-l la, pase jan nou kapab patisipe ladan-l dapre jan entèlijans-la kapab konnen-l nan »¹².

¹² Sen Toma d'Aken, *De veritate*, q. 22, a. 11 co.

Nan douzyèm atik kesyon 22-a Sen Toma di gen entèraksyon ant volonte-a ak entèlijans-la, youn paske li se kòz « efisyan »¹³, lòt-la paske li se kòz « final ». Men kòm puisans imateryèl-yo gen kapasite pou yo retounen sou yo menm (*reflectuntur super se*), pou youn tounen sou lòt epi sou esans nanm-nan ak puisans li-yo, volonte-a se tankou kòz efisyan-an ki mete tout puisans nanm-nan an mouvman¹⁴.

¹³ Kòz ki mete yon realite kanpe nan egzistans.

¹⁴ Sen Toma d'Aken, *De veritate*, q. 22, a. 12 co. : « Nan nenpòt ki aksyon fò yo konsidere de bagay : sètadi 'ajan-an' epi 'rezon pou aji-a'; [...]. Nan mete an mouvman-an yo di finalite-a mete an mouvman antan li se rezon pou aji-a; epi sa k-ap fè-a antan li se ajan mouvman-an, sa vle di li kondui sa ki an mouvman-an sot nan puisans vin an akt. Men rezon pou aji-a se fòm ajan-an ki pèmèt li aji-a; se sa-k fè fòk li egziste anndan ajan-an pou li kapab aji, men li pa egziste andan-l dapre nati yon egzistans ki parfè, paske lè gen sa mouvman-an sispann; men li egziste anndan ajan-an dapre yon fason entansyonèl; anefè fen-an vin anvan nan entansyon-an, men li vin apre nan egzistans-la, epi se pou sa fen-an deja egziste nan sa k-ap mete an mouvman-an prezizeman dapre entèlijans-la, ki gen an pròp pou li resevwa kichòy dapre fason entansyon-an, epi pa dapre fason egzistans natirèl-la.

Se sa-k fè entèlijans-la mete volonte-a an mouvman dapre fason yo di fen-an mete an mouvman-an, sa vle di nan mezi li konsevwa davans rezon fen-an epi li propoze-l bay volonte-a.

Men volonte-a mete an mouvman dapre fason kòz ajan-an, se pa konsa pou entèlijans-la; poutèt volonte-a konpare ak realite-yo dapre sa yo ye nan yo menm; entèlijans-la konpare ak realite-yo dapre sa yo ye nan li menm; anefè yo konpare entèlijans-la ak realite-yo dapre jan yo egziste yon fason spirityèl nan nanm-nan. Realite-yo aji epi mete an mouvman dapre pròp egzistans pa-yo, pa dapre sa yo ye nan nanm-nan kote yo egziste entansyonèlman; anefè, chalè-a pa chofe nan nanm-nan, men nan dife-a. Epi konsa, konparezon volonte-a ak realite-yo se paske yo mete-l an mouvman, se pa konsa konparezon ak entèlijans-la; epi an plis, akt volonte-a se yon enklinasyon (yon panchan) pou kichòy, se pa konsa akt entèlijans-la. Anefè enklinasyon-an se dispozisyon sa k-ap met an mouvman-an dapre li fè mouvman-an kòmanse. Se sa-k fè sa parèt klè volonte-a mete an mouvman dapre fason kòz ajan-an, pa entèlijans-la.

Puisans siperyè nanm-nan menm, paske yo imateryèl, yo gen kapasite pou yo retounen (*reflectantur*) sou pròp tèt yo; se sa-k fè ni volonte-a, ni entèlijans-la reflechi sou yo menm, epi youn sou lòt, epi sou esans nanm-nan, epi sou tout puisans li yo. Anefè, entèlijans-la konprann pròp tèt pa-l, epi volonte-a, epi esans nanm-nan, epi tout puisans nanm-nan; epi menm jan-an volonte-a vle pou li menm li vle, epi pou entèlijans-la konprann, epi li vle sa nanm nan ye-a (esans nanm-nan), epi konsa pou lòt yo.

Men kon yon puisans rapòte sou yon lòt, yo konpare-l avè-l dapre pròp karakteristik li : tankou lè entèlijans-la konprann volonte-a vle, li resevwa nan li menm rezon vle-a (*rationem volendi*); se konsa tou pou volonte-a, kon li rapòte sou puisans nanm-nan, li transpòte nan yo tankou nan realite ki gen mouvman epi operasyon, epi li enklina yo chak nan pròp operasyon pa-l. Epi konsa se pa sèlman realite sou deyò-yo volonte-a mete an mouvman dapre fason kòz ajan-an, men tou puisans nanm-nan yo menm ».

Konsa nou kapab konprann kijan entèlijans pratik-la pral marye ak volonte-a nan moman kote prudans-la ap fè-l decide nan yon sans oubyen nan yon lòt. Sen Toma distenge nan volonte-a twa dimansyon : « *velle* » (vle), « *intendere* » (chèche rive, entansyon), « *eligere* » (chwazi, decide). « Akt volonte-a se vle (*velle*) epi chèche rive (*intendere*). Men 'vle'-a se antan rezon-an propoze volonte-a kichòy ki byen san restriksyon (*aliquid bonum absolute*), swa ki merite pou yo chwazi-l pou li menm menm, tankou yon fen, swa poutèt yon lòt, tankou sa ki mwayen pou yon fen : anefè nou rele toulède 'vle'. Men 'chwazi'-a (*eligere*) se akt volonte-a, dapre rezon-an propoze-l yon byen ki ta pi itil pou fen-an. 'Chèche rive'-a menm (*intendere*) se dapre rezon-an propoze-l yon byen pou li kapab rive jwenn fen-an poutèt li oryante nan direksyon fen-an »¹⁵.

Lè entèlijans-la propoze volonte-a yon byen, li fè sa an fonksyon premye prensip moral fondamantal-la ki baze sou « transandan-tal » « byen »-an (*bonum*) ki koresponn a atraksyon volonte-a nan direksyon sa ki pèfeksyone egzistans-la.

Konsa, gen yon entèraksyon ant volonte-a ak entèlijans-la ki men-nen nan chwa lib moun-nan fè ki pèmèt pale osijè verite pratik-la ki diferan de verite spekulatif-la. Verite entèlèkt pratik-la se pa konfòmite-l ak realite-yo, men se konfòmite-l ak tandans volonte-a ki dwat, apeti-a ki rektifye, ki kòrèk. Objektif li se pa pou li kon-nen sa ki egziste-a, men pou-l fè sa ki pa-t ko egziste vin egziste. Lè sa-a ajisman moral-la ap soti nan lwa etènèl-la ak lwa natirèl-la epi jijman konsyans-la, prensip moral fondamantal-la, sa yo rele « senderèz »-la (*synderesis*)¹⁶ ki fonde sou « *bonum* »-nan. Sende-

¹⁵ Sen Toma d'Aken, *De veritate*, q. 22, a. 15 co.

¹⁶ Sen Toma d'Aken, *Super Sententiarum*, lib. 2 d. 24 q. 2 a. 3 co. : « Menm jan sa ye nan mouvman realite natirèl-yo pou tout mouvman kòmanse apati yon premye motè imobil, jan Ogusten di nan uityèm liv sou *Jenèz* la epi filozòf-la prouve sa nan setyèm ak uityèm liv *Fizik*-la, epi tout sa ki pa sanble youn ak lòt soti nan youn ki gen menm dispozisyon-an; se konsa tou sa dwe ye nan deroulman (*processu*) rezon-an; anefè, kòm rezon an gen yon sèten varyete epi nan yon sèten fason li an mouvman poutèt li soti nan prensip al nan konklizyon, epi souvan nan mete ansanm-nan li tronpe, fòk tout rezon soti nan yon konesans ki gen yon sèten inifòmite ak repo; yon konesans ki pa fèt atravè rechèch diskou-a, men ki prezante tousuit (*subito*) bay entèlijans-la : anefè, menm jan nan [konesans] spekulatif-yo rezon-an vin soti apati kèk prensip yo konnen pou kont yo (*per se notis*), sa yo rele dispozisyon (*habitus*) entèlèkt-la, konsa tou fòk rezon pratik-la vin soti apati kèk prensip yo konnen pou kont yo (*per se notis*), tankou sa ki di 'ou pa dwe fè sa ki mal', 'fòk ou obeyi kòmandman Bondye-yo', epi

rèz-la se premye prensip entèlijans pratik-la ki fè volonte-a toujou chèche byen-an epi evite mal-la, se konsyans moral-la.

Donk, verite entèlijans pratik-la ap toujou baze sou korespondans ant entèlijans-la ak realite-a, men dapre se entèlijans-la ki pral fòme realite-a apati entansyon li deja genyen nan nanm-nan. Adegwasyon-an ki fè pati definisyon fòmèl verite-a pap fèt menm jan ak lè se realite-a k-ap enfòme entèlijans-la. Konsa si nan entèlijans spekulatif-la volonte-a ap mete entèlijans-la an mouvman dapre li mennen-l al degaje esans realite-a, sa realite-a ye-a, antan li vin tounen realite-a entansyonèlman dapre kondisyon imateryèl li-a; nan entèlijans pratik-la volonte-a pral kondui entèlijans-la pou-l desann jous nan matyè-a li gen pou-l transfòme-a apati fòm entèlijans-la konsevwa-a. Nan yon ka volonte-a soutni yon mouvman soumisyon, yon akèy, yon pasivite, yon enteryorite, yon koute; nan lòt ka-a, volonte-a akonpagne yon mouvman dominasyon, eksteryorizasyon, aksyon, kominikasyon, transfòmasyon.

Apati konsiderasyon sa-a, nou kapab di konsèp « verite » kilti ayisyen-an eksprime-a, li plis konsène « etik »-la, lavi moral-la oubyen « estetik »-la, kapasite artistik-la. Donk se pa an fonksyon sa ki egziste-a nou abòde verite-a natirèlman, se an fonksyon sa ki gen pou fèt-la, aksyon ki depann de volonte-a. Konsekans-la sèke dimansyon « spekulatif » entèlijans-la pa gen anpil plas, li pa devlope ase nan pèsepsyon verite-a anndan kilti nou-an. Sa ta vle di entèlijans-la pran abitud chèche konprann realite-a an fonksyon yon nesosite pratik, teknik, oubyen yon ekspresyon poetik. Ide « verite » nou genyen-an li fòme an fonksyon nesosite pou defann lavi chak jou-a nan relasyon moun-yo antre yo.

1.4.2. - *Kreasyon artistik-la*

Poèt la se yon moun k-ap « reve verite-a » (« rêveur de la vérité ») jan Aristòt di-a nan *Etik pou Eudèm*-nan kote l-ap chèche dènye

konsa pou lòt yo : dispozisyon sa-yo se 'senderèz'-la. Se sa-k fè mwen di, senderèz-la distenge de rezon pratik-la, pa apati substans puisans-la, men apati dispozisyon-an (*per habitum*), sa yo kapab di espri nou fèt ak li-a apati limye entèlèkt ajan-an menm, menm jan ak dispozisyon prensip spekulatif yo, tankou 'tout totalite (*omne totum*) pi gran pase pati li', epi lòt [prensip] menm jan-yo; menmsi nou bezwen [senk] san-yo ak memwa-a pou nou ka detèmine konesans-yo, jan yo di nan *Dezyèm Analitik-yo* ». Cf. *Super Sententiarum*, lib. 2 d. 39 q. 3 a. 1 co.

fondman rezon-an epi li di fòk se kichòy ki pi ro pase rezon-an, ki diferan de li. Li deklare, menm jan tout mouvman nan inivè-a se nan premye motè-a li soti, sa vle di Bondye, se la tou pou premye fondman rezon-an ye. Li raproche premye fondman sa-a ak sa ki pase nan konesans divinò-yo, nan divinasyon-an, ki ta tankou yon kontak imedyà ak realite ki depase rezònman nòminal moun-nan. Li konstate sa kèk moun rive konnen apati anpil eksperyans ak rezònman ki ba yo syans, gen lòt ki konnen-l tankou nan yon revelasyon antan rezon-yo delage, se poutèt sa poèt-yo, sa li rele « melankolik »-yo (oī melagcol ikoī), yo gen rèv ki vre (euquoneiroi)¹⁷, menm jan yon avèg sonje pi byen, paske fakilte memwa li pa anbarase ak sa je kapab wè-a.

Konsa tou, plis pase apati evidans rezònman entèlijans-la k-ap chèche konfòmite ak realite-a, poèt-la ap chèche ekspriye yon verite li kapte nan yon entuisyon kote ni sa-l ye-a ni sa realite-a ye-a devwale toudenkou ba li. Se sa-k fè se tankou « sedui » poèt-la ap sedui rezon-an atravè imaj-yo, senbòl-yo ki pa fonksyone dapre adekwasyon verite-a apati prensip premye entèlijans-la¹⁸.

An realite, si art-la mande entuisyon-an, li bezwen disiplin aprantisaj teknik-la tou ki va pèmèt atis-la ekspriye « verite » sa li dekouvri-a ki pa sòti toudabò nan rezònman entèlèkt spekulatif-la.

Menm si art-la imite nati-a, jan Aristòt di nan dezyèm liv *Fizik* li-a¹⁹, verite art-la se toudabò nan konfòmite realizasyon artistik-la ak ide atis-la te gen nan li menm-nan²⁰. Pèsepsyon kote li soti-a

¹⁷ Aristòt, *Etik pou Eudèm*, VII, ch. 14, 1248a 40 – 1248 b 1.

¹⁸ Cf. Sen Toma d'Aken, *Super Sententiarum*, lib. 1, q. 1, a. 5, ad 3m: « poetica scientia est de his quae propter defectum veritatis non possunt a ratione capi; unde oportet quod quasi quibusdam similitudinibus ratio seducatur: theologia autem est de his quae sunt supra rationem; et ideo modus symbolicus utrique communis est, cum neutra rationi proportionetur ». Sa vle di : « Syans poetik-la se osijè sa rezon-an pa kapab kapte poutèt yon mank nan verite-a ; se sa-k fè fòk yo sedui rezon-an tankou avèk kèk imaj : teoloji-a menm se osijè sa ki anlè rezon-an ; epi konsa yo toulède gen an komen mòd senbolik-la paske ni youn ni lòt pa propòsyonèl ak rezon-an ».

¹⁹ Aristòt, *Fizik*, II, ch. 8, par. 6; cf. Sen Toma d'Aken, *Sententia libri politicorum*, proemium.

²⁰ Nou dwe distenge art « artizan »-an k-ap chèche toudabò sa ki itil pou lavi moun-nan ak art « artis »-la osans pròp-la k-ap chèche fè yon èv kote ekla limyè ki te klere emosyon li ak entèlijans li-a ap pase ak tout bèlte kote li te kapte realite-a ak sa li menm li ye-a. Men nan toulède ka-yo, art-la se yon pèfeksyon entèlèkt pratik-la, donk yon pèfeksyon pou espri moun-nan.

yo kapab rele-l yon « entuisyon kreatris »²¹, li reveye soti nan fenfon realite sa moun-nan ye-a alokazyon yon moman spesyal kote se tankou yon devwalman ki fèt. Sètènman, apre sa, atis-la ap bezwen sèvi ak enstriman rasyonèl-la men se apati « entuisyon » li te genyen-an èv li produi-a ap kapab « poetik ». Premye dimansyon eksperyans artistik-la pèmèt kapte epi ekspriye yon « verite » men se parapò a « bèlte »-a sa fèt. Poèt-la, atis-la bezwen produi bèlte, oubyen jan Diotim (« fi ki saj-la ») ansegne Sokrat nan *Bankè Platon-an* : « li bezwen anfante, produi nan bèlte »²², paske « bèlte »-a se yon transandantal, atis-la pa ka produi-l, se li menm ki travèse enkonsyan kapasite kreasyon-an pou-l fè tout kòd sansib atis-la vibre, sonnen yon ekspresyon mizikal, produi.

Nan domèn entèlèkt pratik-la, kreasyon artistik-la k-ap ekspriye toudabò pèsonalite atis-la nan sa li produi-a, li pi spekulatif pase aksyon moral-la k-ap chèche pèfeksyon moun-nan. Men yo toulède mete nou an prezans yon fòm verite ki pa menm ak verite spekulatif fòmèl-la. Nou soti nan « *recta ratio speculabilium* » pou nou pase nan « *recta ratio agibilium* » ak « *recta ratio factibilium* », epi nan kreasyon artistik-la nou devine yon sous orijinèl kote limyè entèlèkt ajan-an benyen nan yon « enspirasyon » ki pi ro pase zòn konsyan-an.

Apati konsiderasyon sa-yo sou domèn artistik-la, nou konfime kijan kilti ayisyen-an li plis panche sou bò entèlèkt pratik-la pase sou bò spekulatif-la. Se pa san rezon yo di lang kreyòl-la se yon lang poetik poutèt fòs imaj-yo ak metafòr-yo genyen ladan-l. Se yon fasilite pou kapte realite-a yon fason total ki ranvouaye al nan eksperyans entuisyon poetik-la, dans-la, chante-a, kapasite ekspresyon kòporèl-la ki si natirèl lakay nou. Se fòs imajinasyon-an ki si tèlman puisan ki fè nou al pou nou abòde realite-a kòm si nou ta fonn nan li. Yon inyon, yon « *fusion* » ki fè menm si kesyon egzistansyèl-yo poze ak yon gran soufrans, yo pa prezante sou fòm problèm k-ap toumante espri-a, men sou fòm yon « mistè », yon « enigm » ensondab ki vlope nou toupatou, epi nou pa kapab jwenn bout li. An menm tan, se yon tizon k-ap pouse nou pou nou konti-

²¹ Cf. Jaques Maritain, *L'intuition créatrice dans l'art et la poésie* (1966), in *Oeuvres complètes*, X, 100-601.

²² Platon, *Bankè*, 206e: « thj gennhsewj kai. tou/ tokou en tw/ kal w/ ».

nye konba lavi-a kote nou vin trouve nou dwe ye-a san nou pa-t deside sa, san nou pa fèt pou kite sa : yon kouran k-ap pote nou.

Mantalite sa-a mennen nou lwen sa yo ta rele « objektivite »-a, swa nan entèlijans spekulatif-la ki kite realite-a mezire-l, swa nan entèlijans pratik-la ki kapab sènen realite-a byen paske li konn mezi li. Antouka lè n-ap pale de « mezi »-a, nou bezwen presize tou kijan mo-a gen yon sans pi laj pase limit langaj chif-yo, langaj matematik-la, ki sèvi baz pou divès lòt domèn syantifik jan nou pral wè-a.

II.- VERITE-A NAN LÒT DOMÈN SYANTIFIK-YO

Analiz n-ap fè-a li syantifik, paske li baze sou yon refleksyon filozofik ki se yon konesans kote kontrent evidans-la fè lespri mounnan jwenn rezondèt realite-yo, kòz-yo. Kounye-a nou pral abòde rapidman lòt domèn syantifik-yo ki te rive refize kalifye filozofi-a kòm syans paske yo te konsidere koerans matematik-la ak eksperyans anpirik-la kòm sèl fòm verite ki valab.

2.1.- Nan syans fiziko-matematik-yo

Devlopman konesans syantifik anpirik-yo bay mounnan yon kapasite ekstraòdinè pou li transfòme realite ki antoure-l la. Savanyo, ofi-amezi y-ap dekouvri divès prensip ki pèmèt eksplike kijan nati-a fonksyone, yo vi-n gen plis kapasite pou kontrole-l gras a aplikasyon teknik-yo. Transfòme matyè-a vin tounen vrè sign « progrè » mounnan. Entèlijans-la vin gen vètij ki pral mennen nan dominasyon teknik-la sou egzistans mounnan.

Li nesesè pou nou distenge syans pratik-la (moral, estetik) ak syans aplike-yo. Odepa syans pratik-yo, nan fason yo konnen-an menm, yo deja oryante nan direksyon akt moral mounnan dwe fè-a pou li rive bon nan li menm kòm moun, oubyen èv artis-la pral realize-a pou li eksprime bèlte-a. Syans aplike-a menm, se yon syans ki esansyèlman teorik odepa, epi apre yo aplike konesans li bay-la pou rive jwenn yon rezilta konkrè, pratik. Evidaman, distenksyon-an pa vle di pa gen relasyon ant de tip syans-yo, men li pèmèt evite tout konfizyon. Se paske syans fiziko-matematik-yo se toudabò syans teorik yo ye, ki fè yo pèmèt konnen realite-a yon fason prudans moral-la ak entuisyon artistik-la pa kapab fè-l. Men tou, se paske egzijans etik-la ak emosyon estetik-la fè pati sa mounnan ye-a epi pèmèt li aproche lòt-yo, realite-yo ak pròp tèt

pa-l nan yon fason okenn syans matematik pa ta ka fê, ki oblije filozofi-a rekonèt enpòtans-yo pou konpreansyon sa moun-nan ye-a san refize okenn aspè verite-a.

Presizyon syans fiziko-matematik-yo ak syans fiziko-chimik-yo pran tèt anpil savan ki panse se sèlman modèl syans matematik-yo ki kapab bay asirans-konesans; yo konsidere se modèl sa-a ki pou ta reglemante tout konesans moun genyen epi konsa yo te mete sou pye yon fòm diktati matematik ki te rejte tout sa ki pa kantifyab oubyen verifyab, eksperimantab, tou sa yo pa kapab konvèti an ekwasyon matematik.

Matematik-la pa kapab bay esplikasyon sou realite-a nan tout sa-l ye, paske li konsidere-l sèlman sou plan kantite-a, fizik-la menm konsidere kalite sansib la ak mouvman-an tou. Men realite-a se plis pase kantite ak kalite. An plis realite-a chanjan alòske syans-la stab nan yon verite ki nesèsè, ki inivèsèl, se paske syans-la fê realite-a tounen yon « objè » ki fê li kapab sènen li vrèman. Yon tab se yon realite, se yon bagay, men sa savan-an ap etidye-a (objè fòmèl syans fiziko-matematik-yo) se karakteristik mezi jeometrik tab sa-a ak propriete fiziko-chimik bwa ki fê-l la oubyen lwa ki eksplike fabrikasyon li. Donk an realite sa syans anpirik-yo (syans eksperimantal-yo) ap etidye-a se propriete sans-yo kapab kapte dirèkteman-yo oubyen avèk kèk enstriman. Yo konnen tout propriete sa yo fê youn nan sa filozòf-yo rele nati oubyen esans (sa-li-ye) realite-a, men se pa nan nivo sa-a syans fiziko-matematik-yo monte.

Konsa verite-a nan syans sa-yo se yon adekwasyon li ye tou ant entèlijans-la ak realite-yo, men sèlman sou plan kantite-a (matematik) ak mouvman-an (fizik) dapre koerans yon sistèm ki bati sou kèk premye prensip (aksyòm) ki pa oblije egziste nan realite-a. Syans sa-yo pa kapab depase nivo dezyèm degre abstraksyon-an, jan Aristòt ak Sen Toma prezante-l la²³. Premye degre abstrak-

²³ Cf. Sen Toma d'Aken, *Super Boethium De Trinitate* pars 3, kesyon 6, atik 2, co. : « Nan nenpòt ki konesans gen de [2] bagay pou yo konsidere, sètadi kòmansman-an (*principium*) ak finisman-an (*terminum* = aboutisman-an). Kòmansman-an (*principium*) menm rapòte a premye pèsèpsyon-an (*apprehensionem*), finisman-an a jijman-an (*iudicium*); reyèlman se la konesans-la fin apwen (*perficitur*). Donk, kòmansman nenpòt ki konesans nou se nan [senk] sans-yo, paske se apati pèsèpsyon sans-yo (*ex apprehensione sensus*) pèsèpsyon imajinasyon-an (*phantasiae*) soti, jan Filozòf-la di-a [imajinasyon-an] se yon « *mouvman ki fèt apati sans-yo* », se apati li menm pèsèpsyon

syon-an pèmèt entèlijans-la degaje, apati pèsèpsyon sansib-la, sa realite-a ye-a, esans-li, swa dapre li egziste swa dapre li posib pou li egziste (« *être réel actuel ou possible* »); twazyèm degre abs-

entèlektif-la vini nan nou, poutèt imaj-yo (*phantasmata*) ta tankou objè pou nanm entèlektif-la, jan sa parèt nan 3èm liv *Osiyè nanm-nan*.

Men aboutisman (*terminus*) konesans-la pa toujou yon fason inifòm: anefè pafwa se nan sans-la, pafwa se nan imajinasyon-an, pafwa se nan entèlijans-la sèlman. Pafwa reyèlman, karakteristik (*proprietas*) ak aksidan realite-a, ki manifeste bay sans-la, eksprime sifizamman nati realite-a, epi lè sa-a fòk jijman entèlijans-la fè osiyè nati realite-a li vin konfòm ak sa sans-yo demontre osiyè realite-a. Epi se konsa tout realite natirèl-yo ye, yo menm ki detèmine (*determinatae ad*) ak matyè sansib-la, epi se poutèt sa nan syans natirèl-la, konesans-la dwe vin bout (*terminari*) nan sans-la, yon fason pou nou jije osiyè realite natirèl-yo dapre jan sans-yo montre-yo, jan sa parèt nan 3èm liv *Osiyè syèl-la ak tè-a*; moun ki ta neglije sans-la nan [realite] natirèl-yo, l-ap tonbe nan erè. Epi sa ki natirèl-yo se sa-yo ki konkrè ak yon matyè sansib, ak mouvman ni dapre egzistans yo (*secundum esse*) ni dapre jan yo konsidere yo-a (*secundum considerationem*).

Gen kèk [konesans] menm, jijman-yo pa depann de pèsèpsyon sans-yo, paske menm si dapre egzistans-yo se nan matyè sansib-la yo ye, poutan yo separe (*abstracta*) sot nan matyè sansib-la an rezon definisyon-yo (*rationem diffinitivam*). Jijman-an menm, osiyè nenpòt ki realite, fèt pi plis an rezon definisyon-li. Men kòm an rezon definisyon-an yo pa separe sot nan nenpòt ki matyè, men sèlman sot nan matyè sansib-la, epi lè yo retire kondisyon sansib-yo toujou rete kichòy ki imajinab, se poutèt sa nan sa-yo fòk yo fè jijman-an dapre sa imajinasyon-an demontre. Se konsa matematik-yo ye. Se poutèt sa nan [konesans] matematik-yo fòk jijman-an abouti (*terminari*) nan imajinasyon-an, pa nan sans-la, paske jijman matematik-la depase pèsèpsyon sans-la. Se sa-k fè pafwa jijman osiyè lign matematik-la pa menm ak sa osiyè lign sansib-la, tankou lè lign dwat-la touche sfèr-la nan yon pwen sèlman, sa koresponn a lign dwat separe-a, li pa ale ak lign dwat-la nan matyè-a, jan yo di nan premye liv *Osiyè nanm-nan*.

Gen kèk [konesans] menm ki depase ni sa ki tonbe anba sans-la ni sa ki tonbe anba imajinasyon-an, tankou sa-a ki pa depann ditou de matyè-a ni dapre egzistans-la ni dapre jan yo konsidere-l la, epi se poutèt sa konesans [bagay] sa-yo, dapre jijman-an, yo pa kapab vin abouti (*terminari*) ni nan imajinasyon-an ni nan sans-la. Menmsi nou rive nan konesans yo, apati pèsèpsyon sans-la ak imajinasyon-an, swa antan nou suiv rout kozalite-a, tankou apati efè-a yo kapab rive nan koz-la, ki pa gen menm mezi ak efè-a, men ki depase-l la (*excellens*), swa poutèt li debòde-l (*excessum*) swa poutèt yo retire-l, lè nou separe sot nan realite sa-yo tout sa sans-la ak imajinasyon-an kapab pèsèvwa; se mòd fason konnen sa-a, apati sa ki sansib-yo, Deni prezante nan liv *Osiyè non Bondye-yo*. Donk nan sa-yo ki konsène Bondye-a nou kapab sèvi ni ak sans-la ni ak imajinasyon-an tankou kòmansman (*principiis*) konsiderasyon nou-yo, men pa tankou aboutisman (*terminis*), kòm si pou nou ta jije sa-yo ki konsène Bondye-a ta menm jan ak sa sans-la oubyen imajinasyon-an pèsèvwa. Dèdui (*deduci*) kichòy se vin abouti nan li (*illud terminari*). Epi se poutèt sa nan sa-yo ki konsène Bondye nou pa kapab vin abouti (*deduci*) ni nan imajinasyon-an ni nan sans-la; nan matematik-yo menm nou va [abouti] nan imajinasyon-an, pa nan sans-la; nan realite natirèl-yo nou va fini nan sans-la tou. Epi se poutèt sa, yo tronpe yo, sa-yo ki eseye avanse yon fason inifòm nan twa domèn [konesans] spekulatif sa-yo.

traksyon-an, ki toujou ap konsidere egzistan reyèl-yo, mennen entelijans-la pi lwen pase sans-yo ak imajinasyon-an pou-l konsidere sa egzistans-la ki fè realite-a egziste-a ye; dezyèm degre abstraksyon-an li menm se pa egzistan reyèl-la ki enterese-l men egzistan ki nan ide-a (« *être idéal possible ou de raison* »).

Sen Toma montre kijan yo pa dwe konfonn divès degre abstraksyon sa-yo pou nosyon verite-a kapab kenbe tout richès li. Chak syans-yo gen domèn pa-yo epi yo pa sou menm lign, menm si yo tout yo nan entelijans spekulativ-la. Se sa-k fè rèv Descarte te genyen pou-l te refè filozofi-a sou yon baz solid definitif ki ta fòme yon « matematik inivèsèl », sa Spinoza te eseye fè nan dedui filozofi-a « *more geometrico* », tankou teorèm jeometri-a, pa ta kapab abouti poutèt kontradiksyon entèn projè sa-a ki konfonn divès plan abstraksyon-yo. Se sa ki kòz tout glisman ki fèt nan filozofi-a kote li pèdi kontak ak realite-a, ak egzistan-an, ak richès egzistans-la, jous li redui moun-nan a panse-a epi egzistans lòt-yo a yon konklizyon rezònman li. Prensip ide-klè Descartes-la ki pa mete egzistans-la anvan panse-a, alòske se egzistans-la ki dwe mezire-l, pral kondui alafwa nan idealism ak nan anpirism filozòf modèn-yo. Nan domèn syans aplike-yo, nan devlopman nouvo teknoloji-yo, syans fiziko-matematik-yo, jan nou te di-a, pèmèt yon progrè fèt nan domine realite materyèl-yo ki kantifyab, men kesyon-an se èske yo menm sèlman kapab bay egzistans moun-nan yon rezondèt ? Andeyò koerans yon sistèm matematik ki baze swa sou « aksyòm » (« axiomes ») ki ta evidan pou kont yo oubyen sou « postula » (« postulats ») ki pa demontrab, èske pa gen yon verite egzistansyèl ki pèmèt anbrase tout sa moun-nan ye ki pa sèlman « lojik » ?

2.2.- *Nan syans osijè moun-yo ak sosyete-yo (Psikoloji, Sosyoloji, Istwa...)*

Syans osijè moun-yo devlope yon fason otonòm apati dizuityèm syèk-la. Soti nan psikoloji filozofik-la kote ansyen-yo te etidye prensip metafizik ki konstitiye moun-nan (karaktèistik nanmnan), pase nan moral-la, politik-la, jiridik-la, ki t-ap eseye detèmine kondisyon ajisman moun-nan pou li rive nan pèfeksyon-l tankou endividi epi an sosyete, ofi-amezi syans ki vle etidye konpòtman moun-yo pral sèvi ak metòd kantitatif-statistik-yo pou etabli

ak plis presizyon obsèvasyon yo t-ap fè-yo. Nan diznevnyèm syèk-la, Auguste Comte te konsidere menm jan moun-nan pase nan anfans, adolesans pou-l vin rive gran moun, se konsa tou divès syans-yo ap evolye epi progresse. Li te etabli sa yo rele « lwa twa eta-yo » (« *loi des trois états* ») pou esplike progresyon sa-a : eta teolojik (esplikasyon ki baze sou egzistans divinite ak espri), eta metafizik (esplikasyon ki baze sou prensip ki t-ap chèche « pou-kisa »), eta pozitif (esplikasyon ki fè wè « kòman » realite-a fonksyone).

Comte te reve pou li ta fonde yon « fizik sosyal » ki ta gen pou-l tounen kourònman tout syans-yo nan yon klasifikasyon ki soti nan sa ki pi senp pou rive nan sa ki pi konplèks-la : matematik, astronomi, fizik, chimi, bioloji, sosyoloji. Se konsa tout moun ta depase etap primitif lèzòm te deja viv-yo pou antre nan twazyèm eta-a, stad « pozitif »-la kote Sosyoloji-a t-ap kontrole tout bagay. Li te menm panse psikoloji-a pa-t enpòtan paske li te kwè tankou Hegel « espri moun-nan » se yon sèl « espri » pou tout moun-yo, endividi-a pa enpòtan, se sosyete-a. Kouran ide sa-a yo rele « sosyolojism »-nan ki panse sosyoloji-a ta gen pou-l anbrase tout konesans epi pou ranplase filozofi-a, gen anpil fòs toujou, sitou lè y-ap eseye oryante konpòtman moun-yo ak mwayen komunikasyon-yo.

Malgre peryòd kote pozitivism-nan te kòmande sou lespri savan-yo, se byen vit yo pral dekouvri syans ki konsène realite moun-yo pa-t kapab aligne sou syans fiziko-matematik-yo. Moun-nan pa yon machin, li plis pase lòt òganism vivan-yo. Tout diskisyon kap fèt osijè klasman syans sa-yo montre yo mete an fas yon verite ki pa toujou kapab rantre nan menm kad ak syans anpirik-matematik-yo. Yo ofri eleman enpòtan pou konprann moun-nan men yo pa kapab rive nan prezisyon syans eksperimantal-yo.

Konsa nou kapab di, sètènman verite syans sa-yo se yon konfòmite ant sa ki egziste-a ak entèlijans-la, men se yon konfòmite an mouvman pi plis pase sa yo ka jwenn nan syans fiziko-matematik-yo. Sètènman nou kapab eseye « objektive » moun-nan epi sènen yon pati nan sa li ye-a. Men, si chak realite nou rankontre se yon inivè ki louvri pou entèlijans nou ki swaf verite-a, chak moun nou rankontre se yon boulvèsman tout sa nou ye. Li se yon moun, li devwale nou pròp kondisyon moun pa nou-an, li manifeste-nou bay pròp tèt pa nou. Si chak realite mezire entèlijans nou, chak

moun travèse egzistans nou menm jan nou travèse egzistans pa-l. Provèb kreyòl-la di : « Kat je kontre, manti kaba ». Se konsa kilti nou-an eksprime dimansyon verite sa-a ki ranwaye pi lwen pase adekwasyon-an, men ki pa kapab egziste, ni yo pa kapab konprann li, san adekwasyon-an.

Dignite sa moun-nan ye-a, boulvèsman prezans youn ye pou lòt-la, li konsantre tout aspè transandantal-yo, ni « verum »-nan, ni « bonum »-nan, ni « unum »-nan pou li mete « egzistans »-la aklè, pou li fè egzistans-nou pran konsyans egziste-a. Akt egziste-a devwal nan je moun ki rankontre. Se tras premye sous tout egzistans-la kote nou patisipe-a : Bondye.

III.- VERITE-A NAN REFLEKSYON SOU BONDYE-A

3.1.- *Yon fondman filozofik ki depase tout fondman*

Nan liv *Fizik* li-a, Aristòt montre kòman egzistans mouvman-an reklame yon premye motè ki imobil pou-l kapab mete tout lòt yo an mouvman. Li oblije imobil paske li dwe an deyò seri-a pou-l kapab esplike epi sèvi fondman pou li. Lè Aristòt di « *anagkh sthhai* » -la, epi Sen Toma, « *non est procedere in infinitum* », yo eksprime yon verite ki klè pou tout moun ki pran tan reflechi sou li : fondman tout demonstrasyon se pa yon demonstrasyon, se yon evidans ki pa demonstrab, otreman anyen pa kapab kenbe. Se konsa tou li te di mouvman rezònman-an ki pèmèt entelijans-la fonksyone-a egzijè yon fondman, yon pwenndepa pou entelijans-la ki se yon limyè ki gen entuisyon imedyà sa li konnen-an. Etensèl sa-a, « *scintilla* », li anndan nanm-nan²⁴, se limyè entèlèkt ajan-an, men li soti nan Bondye, sous premye tout entelijans-yo tankou yon « *modica participatio* », sa vle di li patisipe yon ti kras sèlman nan limyè entèlijib-la²⁵.

²⁴ Kontrèman a sa Averòès te panse-a, cf. Sen Toma d'Aken, *De unitate intellectus contra Averroistas*.

²⁵ Cf. Sen Toma d'Aken, *Super Sententiarum*, lib. 2, d. 39, q. 3, a. 1 co : « Kòm anj-la tou senpleman enköporèl, epi li pa ini ak yon kò, konesans nati li-a dwe genyen-an sèke li kapte (*apprehendat*) verite-a tou senpleman san okenn mouvman chèche (*sine inquisitione*) : se poutèt sa yo rele-l nati entelekyèl. Donk fòk nan nanm rasyonèl-la, ki gen resanblans anj-la nan lòd kreati-yo, gen yon patisipasyon nan fòs (*virtutis*) entelekyèl-la, ki pou ta pèmèt li kapte (*apprehendat*) kèk verite san mouvman chèche-a (*sine inquisitione*), tankou yo kapte premye prensip yo konnen natirèlman-yo swa nan [konesans] spekulatif-yo swa nan pratik-yo (*operativis*); se sa-k fè tou yo

Nan *De Veritate*-a²⁶ ak nan katriyèm chemen pou rive deklare egzistans Bondye-a nan *Sòm teolojik*-la (« *quarta via* »)²⁷, Sen Toma montre, menm jan-an tou, puiske gen yon verite ki patikilye, ki limite, fòk gen yon premye verite epi pou verite sa-a etènèl, pou li absolu, san restriksyon, otreman pa ta gen okenn verite. Epi se yon kontradiksyon pou nou ta di pa gen okenn verite, paske omwen deklarasyon sa-a ta dwe yon verite san restriksyon, absolu. An realite non sèlman gen yon premye verite, men plis toujou, nou dwe di premye egzistan-an se pròp entèlijans pa-l, li pa 'gen' verite-a, li 'se' Verite-a, Premye Verite-a²⁸.

Sètènman nou tou wè diskou nou kapab fè osijè premye Verite sa-a li plis kapab di sa li pa ye pase sa li ye, men omwen li kapab deklare egzistans li epi mamote kichòy sou pèfeksyon-l yo.

Diskou teolojik rasyonèl-la posib si an menm tan li montre inadekwasyon tout sa nou kapab di osijè Bondye. Li va envite suiv che-

rele fòs (*virtus*) sa-a 'entèlèkt' dapre jan li ye nan [konesans] spekulatif-yo, epi yo di 'senderèz' dapre jan li ye nan [konesans] pratik-yo (*operativis*): sa konvab pou yo rele fòs (*virtus*) sa-a 'etensèl' (*scintilla*) poutèt menm jan etensèl-la se ti kal nan dife-a k-ap vole, se konsa tou fòs sa-a se tankou yon ti kal patisipasyon nan entelektyalite-a, dapre sa entelektyalite-a ye nan anj-la; se poutèt sa tou pati siperyè rezon-an (= pati ki pi ro-a) yo rele li 'etensèl' paske se li ki pi ro nan nati rasyonèl-la ».

²⁶ Cf. Sen Toma d'Aken, *De veritate*, q. 1, a. 4-5.

²⁷ Cf. Sen Toma d'Aken, *Summa theologiae* I, q. 2, a. 3 co.: «Yo pran katriyèm chemen-an apati degre yo jwenn nan realite-yo. Annefè yo jwenn nan realite-yo kichòy ki plis ou mwens bon oubyen vre oubyen nòb, epi konsa anpil lòt. Men yo di plis oubyen mwens osijè diferan [realite] dapre jan yo proche nan divès fason al bò kote kichòy ki nan pi ro degre, tankou sa ki proche bò kot sa ki cho nan pi ro degre-a li pi cho. Donk gen kichòy ki vre tout bon vre (*verissimum*), ki bon nèt ale (*optimum*), ki dign nan pi ro degre (*nobilissimum*), epi an konsekans ki egzistan plis pase tout lòt (*maxime ens*), paske sa-yo ki gen pi ro degre verite, yo gen pi ro degre egzistans, jan yo di nan dezyèm liv *Metafizik*-la. Men sa yo di ki pi ro nan tèl kategori se li ki kòz tout sa-yo ki egziste nan menm kategori-a, tankou dife ki se pi ro degre chalè-a se kòz tout sa ki cho-yo, jan yo di nan menm liv-la. Donk gen kichòy ki se kòz egzistans ak bonte ak nenpòt lòt pèfeksyon pou tout egzistan-yo, se li nou rele Bondye-a ».

²⁸ Sen Toma d'Aken, *Summa theologiae* I, q. 16, a. 5 co.: « Nam esse suum non solum est conforme suo intellectui, sed etiam est ipsum suum intelligere; et suum intelligere est mensura et causa omnis alterius esse, et omnis alterius intellectus; et ipse est suum esse et intelligere. Unde sequitur quod non solum in ipso sit veritas, sed quod ipse sit ipsa summa et prima veritas ». Sa vle di: « Non sèlman egzistans li konfòm ak entèlijans li, men tou li se pròp entèlijans li-a, epi entèlijans li-a se mezi ak koz tout lòt egzistans ak tout lòt entèlijans; epi li menm menm li se egzistans li ak entèlijans li. Se sa-k fè, an konsekans, non sèlman verite-a egziste nan li, men tou li menm li se premye verite-a sa ki anro nèt-la ».

men kozalite-a pou afirme egzistans Bondye (*via causalitatis*), konsidere kondisyon ki depase anlè sa nou ka di osijè pèfeksyon li-yo (*via eminentiae*) epi admèt pou nou nye tout mòd limite ki koresponn a kreati-yo lè n-ap pale de Premye Verite-a (*via negationis*)²⁹.

Poutèt se apati sa nou ye kòm moun ki limite nou aproche tout sa ki egziste, rekonesans inadekwasyon diskou nou-yo ap fè nou pa tonbe nan pyèj imajinasyon nou ak nan ilizyon sans nou-yo « *in divinis* », nan sa-yo ki konsène Bondye.

3.2.- *Pyèj yon diskou majik*

Youn nan aspè nou dwe konsidere lè n-ap pale osijè verite-a se valè mo-yo ak sign-yo genyen kòm mwayen pou kominike korespondans ant entèlijans-la ak realite-a. Sign-nan ak signifikasyon li se yon nesosite pou moun-nan ki pa sèlman gen yon kò, men ki kòporèl nan entimite sa-l ye-a, kò moun-nan se moun-nan. Anvan moun-nan viv nan entèlijans-li, li viv sitou nan sansasyon-yo, emosyon-yo, imaj-yo. San senk sans-yo dimansyon entèlijans-la pa kapab devlope. Moun-nan bezwen sign-yo pou eksprime lavi entèlektiyèl-la ak lavi sosyal-la. Men li nesèsè pou distenge si fonksyon sign-nan, rapò ant sign-nan ak signifikasyon-an, se yon kozalite efisyen oubyen yon kozalite fòmèl.

Menm jan gen entèlijans pratik-la ki fonksyone diferamman de entèlijans spekulatif-la, konsa tou gen sign pratik ak sign spekulatif. Nan deroulman konesans-la, imaj-yo, souvni-yo, konsèp-yo se sign spekulatif, sign fòmèl ki egziste entansyonèlman sèlman pou kapab signifye, se pa yo menm nou konnen, yo la pou fè nou konnen realite-a, yo disparèt pou pèmèt konesans-la parèt. Sign pratik-yo la pou reprezante entansyon-an epi pou koze yon efè.

Men lè imajinasyon-an ak entuisyon-an ap domine nan espri moun-nan, se kòm si li ta nan yon rèv je-klè, epi entèlijans li ap fonksyone apati projeksyon l-ap fè sou realite-a, lè sa-a, sign spekulatif-la vin konfonn ak sign pratik-la. Sign-yo ta dwe « lojik », sa vle di kite limyè regilarite entèlijans-la nan konfòmite-l ak sa ki egziste-a klere sansasyon-yo ak imaj yo, men lè vin gen konfizyon nou sot di-a, sign-yo vin « majik », relasyon ant sign-nan ak signi-

²⁹ Cf. Sen Toma d'Aken, *Super Sententiarum*, lib. 1, d. 22, q. 1, a. 2 arg. 2.

fikasyon-an tounen yon relasyon kòz « efisyan », ki fè kichòy egziste. Se mòd fonksyonman sa-a ki karakterize entelijans ti moun-nan ak mantalite animis-la. Poutèt sa fonksyonman entelijans-la nan kontèks majik-la tabli yon relasyon imedya ant signan ak sa li signifye-a. Kòm nan relasyon ant imaj-yo pa gen prensip non-kontradiksyon epi yo konsidere signan gen nan li sa li signifye-a epi kole avèk li, rezilta-a sèke moun-nan pa gen kontròl rasyonèl lojik-la epi li panse li kapab aji dirèkteman sou realite-yo. Se la entuisyon poetik-la kapab rankontre inivè majik-la si yo ta vle fè entuisyon sa-a tounen yon konesans sou menm plan ak konesans abstrè-a epi pretann li ka bay moun-nan yon « pouvwa » sou realite-a oubyen, pi rèd toujou, sou Bondye.

Atitud majik-la se yon fòm ilizyon ki pèmèt moun-nan travèse etranjte ak opozisyon realite-a avèk konfyans. Se apati premye konfyans sa-a kapasite kontak objektif ak inivè reyèl-la pral devlope ansanm ak kontròl rasyonèl-la, si fonksyonman entelijans-la antre nan rejim « lojik » li.

Sètènman atitud mantalite kilti nou-an parapò a verite-a gen anpil pou-l wè ak mantalite majik-la ki fè moun-nan pran yon pozisyon dominatè-a parapò a realite ki depase kontròl li antan l-ap eseye dirije, kontrole, dapre fonksyonman sa ki nan konsyans li ak imajinasyon li, oubyen ankò dapre jwèt subkonsyan li. Realite-a vin tou-nen yon projeksyon imaj sa moun-nan ye-a. Imajinè-a vin pran devan. Se konsekans « animism »-nan.

Dimansyon artistik-la, entuisyon-an, sansiblite pou tou sa ki sanble depase puisans moun, se realite lavi chak jou Ayisyen-yo. Se sa-k fè yo di kilti nou-an benyen nan yon « realism majik ». Se ta kòm yon fòm « mistik natirèl » ki boujonnen san problèm apati konsyans « animist »-la pou-l tonbe nan mantalite majik-la, pou-l metamòfoze nan emosyon ritm vodou-a oubyen nan anbyans kèk fòm pannkotis-karismatik. Li manifeste yon swaf viv ki vle konekte ak tout sous lavi pou li ta rive nan vrè sous kominyon moun-nan ak Bondye-a. Se sa ki eksplike poukisa vodou-a kapab fofile kò-l san difikilte nan tout fòm relijyon ki prezante an fas li, jan sa te fèt pou relijyon katolik-la nan Amerik latin oubyen pou sèkt protestan yo nan Nò Amerik-la.

Kòm diskou majik-la pase akote sa realite-a ye-a, li fè moun-nan pran nan yon pyèj kote li pap gen kapasite pou-l transfòme realite

sa-a vre. Nan konte sou fòs enkontrolab, li pa reyisi kontrole sa ki depann de pròp fòs pa-l.

3.3.- *Nesesite yon diskou teolojik*

Poutan jan nou sot wè pi ro-a gen yon nesese pou espri-a rive nan yon premye verite ki sèvi fondman tout lòt verite-yo. Donk gen yon nesese pou entelijans-la rive di kichòy sou Bondye, men plis toujou, se yon nesese pou moun-nan rive konprann jous ki bò korespondans nanm-nan ak sa ki egziste-a nan verite-a, bonte-a, bèlte-a kapab jwenn dènve fondman li.

Atitid ki ta dwe soti nan lafwa relijyon monoteist-yo se ta yon aprann akeyi egzistans sa ki andeyò espri mwen-an, pa tankou yon realite k-ap domine-m (nan sans esklavaj) oubyen yon realite mwen dwe domine (tankou yon mèt), men tankou sa k-ap akòde-m ak nati-a, ak lòt-yo, ak Bondye, ak pròp tèt pa-m. Adekwasyon (*adaequatio*) ant sa ki egziste-a ak sa mwen ye-a epi sa-m panse-a, se sekrè « verite »-a, se sekrè sante mantal-la tou, se sekrè dwati relasyon ak tout bagay, donk se sekrè pou moun-nan egziste kòm moun tout bon dapre sa li ye-a ki fè-l moun vre-a.

Sa nou kapab konnen osijè Bondye tèlman pi ba pase sa li ye-a, plis pase pou tout lòt realite entelijans moun-nan abòde. Bondye pa enkonpreansib nan li menm, piske li se sous tout entèleksyon, men entelijans-nou ki bezwen sans-yo epi ki oblije suiv ale-vini rezònman-an pa kapab konsevwa senplisite total-la. Nan lavi kounye-a, se volonte-a ak swaf inite ki pote renmen-an ki mete nou pi pre-l.

Konsa, si syans ak sajès moun-nan gen yon mouvman soti anba apati sans-yo epi monte anro pou rive nan Premye Koz-la, li fè nou akeyi posibilite yon lòt syans, yon lòt sajès ki soti anro epi ki depann de sous tout entèleksyon-an k-ap vin rankontre nou.

Eksperyans mistik kretyen-yo ede nou antre nan fon pèspektiv « revelasyon »-an ki mete diskou teolojik-la sou yon baz ki pa depann de agimantasyon rasyonèl-la men kote lafwa-a pa kontra-diktwa ak rezon-an. Katrin de Syèn, Terèz d'Avila, Jan d'lakwa paregzanp, fè nou dekouvri yon lòt dimansyon verite-a ki se kontanplasyon-an kote se silans-la ki pale paske pa gen mo, pa gen imaj pou eksprime Premye Sous kote tout konesans-yo soti nan

varyete-yo ak profondè-yo ki san limit. Konsa tou, teoloji sign « sakreman »-yo kondui nou nan konpreansyon sign sa-yo andeyò mantalite majik-la. Yo pa koz « efisyan » tankou nan maji-a, men yo prezante kòm koz « enstrimantal » pou Premye Koz-la kapab fè volonte moun-nan ini ak volonte pa-l nan fòs renmen-an. Sa-a se yon lòt adekwasyon nan yon soumisyon ki pa elimine oubyen diminye volonte moun-nan, men, okontrè, se li menm ki ba-l vrè konsistans li nan egzistans-la, vrè libète-l ak dignite-l. Se pa yon « aza » ki fè se teoloji Trinite-a ansanm ak Enkarnasyon-an ki bay refleksyon filozofik-la an oksidan nosyon « moun »-nan kòm « personne », antan li t-ap devlope refleksyon sou « Pèrsòn »-yo nan Bondye.

Nan teoloji-a, verite-a depann de adekwasyon entèlijans-la ak soumisyon volonte-a devan limyè lafwa-a ki vin kondui moun-nan pou-l rive nan aboutisman li t-ap chèche ataton nan diskou rasyonèl-la ak nan panchan natirèl pou byen-an.

Avèk konsiderasyon sa-yo sou verite teoloji-a, nou wè divès degre, divès plan, divès fòm realizasyon konsèp verite-a montre kijan sa ki egziste-a depase sa nou ka eksprime. Se richès « analoji » sa ki egziste-a ki mande nou imilite nan rekonèt dignite ak noblès entèlijans nou, antan nou akeyi limit li k-ap elaji chak fwa pi plis otan n-ap eksplòre tout dimansyon inivè sa nou ye-a ak sa ki egziste-a.

KONKLIZYON

Yon verite sou chemen lavi-a

Menm si refleksyon filozofik-la bezwen fè distenksyon ki klè pou pèmèt sènen realite-a pi byen, li bezwen tounen jwenn inite realite-a tou, pou-l kapab pa detwi epi touye sa l-ap eseye konprann ak kategori entèlektiyèl-yo. Li bezwen admèt dimansyon ki depase lojik rezònman ki kapab fèt nan tèl oubyen tèl lòt domèn konesans men ki pa gen menm valè-a lè ou travèse nan dimansyon kote tout sa moun-nan ye-a fè youn-nan.

Analiz nou sot fè-a montre nou kijan konsèp verite kilti nou-an ta plis panche sou aspè pratik-poetik-la pase sou bò spekulatif-objektif-la (filozofi-a ak syans teorik-yo). Sa pa vle di pou otan ta gen yon enkapasite pou kilti nou-an devlope aspè konesans sa-a tou. Okontrè, se poutèt pèp nou-an ap mennen yon konba reyèl pou moun-nan kapab viv epi vin pi moun ki fè li oblije privilejye

yon dimansyon subjektif ki sanble pa kapab mennen-l lwen nan kontèks mond modèn-nan. Realite lavi pèp Ayisyen-an ak tout inivè « majik » kote l-ap benyen-an te pèmèt li jwenn ekilib li epi asire yon avni nan mitan tout boulvès jeo-politik entènasyonal-yo. Kounye-a nou gen dwa mande kijan l-ap fè kontinye egziste si li rete ak menm paramèt sa yo ? Kijan li pral aprann kite realite-a enfòme-l ? Kisa l-ap pèdi lè li kòmanse vin pi objektif ? Kesyon sa-yo grav anpil, yo fòse nou fè atansyon pou nou pa jete ti moun-nan ak dlo sal ki nan kivèt-la.

Nou poko fin eksplòre tout fòs imajinasyon-an genyen pou kondisyonè diskou rasyonèl-la epi tout enpòtans li nan divès etap aprantisaj vin moun-nan. Pouvw a imajinè-a sou espri moun-yo parèt nan etid mitoloji-yo, kont-yo, fab-yo, devinèt, mizik, chante ak provèb nan epòk fòmasyon pèsonalite-a ak ekilib moun-nan bezwen pou li viv. Sètènman fòk moun-nan grandi, fòk li soti nan zòn solèy-kouche-a (« régime nocture ») kote limyè entèlijans-la andòmi, delage, epi pèsèpsyon sans-yo ak imajinasyon-an sèl mèt, pou li antre nan zòn solèy-leve-a (« régime diurne ») kote limyè entèlijans-la klere anro fòm sansib-yo ak imajinasyon-an pou pèmèt kontak objektif-la.

Poutan nou dwe fè atansyon nan chèche objektivite sa-a lè nou remake kijan kilti oksidantal-la ki devlope dimansyon objektif-la anpil rive nan yon pwèn kote li riske detwi tèt li epi detwi planèt-la. Ki « verite » ki kapab bay dwa detwi lòt-yo epi detwi tèt ou ?³⁰

³⁰ Cf. Gilbert Durand, *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*, Paris, Dunod, 1960: « Notre civilisation rationaliste et son culte pour la démythification objective se voient submergés en fait par le ressac de la subjectivité brimée et de l'irrationnel. Anarchiquement les droits à une imagination plénière sont revendiqués aussi bien par la multiplication des psychoses, le recours à l'alcoolisme et aux stupéfiants, au jazz, aux « hobbies » étranges, que par les doctrines irrationalistes et l'exaltation des plus hautes formes de l'art. Au sein du puritanisme rationaliste et de cette croisade pour la « démythification », la puissance fantastique retourne l'exclusive objectiviste par une vengeance dialectique. L'objectivité, la « Science », le matérialisme, l'explication déterministe, le positivisme s'installent avec les plus indéniables caractéristiques du mythe : son impérialisme et sa fermeture aux leçons du changement des choses. L'objectivité est devenue, paradoxalement, culte fanatique et passionné qui refuse la confrontation avec l'objet. Mais surtout, comme tout système exploitant un régime isomorphe exclusif, l'objectivisme sémiologique contemporain ignorant les démarches d'une anthropologie générale, se ferme *a priori* à un humanisme plénier », *yo site-l nan Georges Pascal, Les grands textes de la philosophie*, Paris, Bordas, 2004, . 457.

Verite relatif oubyen verite senfonik ?

Presizeman, lè nou pran konsyans limitasyon tout apròch entèlijans moun-nan fè parapò a sa ki egziste-a, nou oblije rekonèt adekwasyon-an pa janm fin fèt, paske tout realite « *en devenir* » anba solèy-la an kòmansan pa entèlijans-la. Èske sa ta vle di pa gen okenn verite k-ap rete kanpe ? Non, okontrè, verite premye-yo ap toujou rete kanpe epi se fekondite-yo k-ap fè realite-a grandi ansanm ak moun-nan. Mouvmman-an enplike yon aspè k-ap kontinye ansanm ak yon aspè k-ap pote nouvote sou sa ki te la deja-a. Plis frontyè konesans nou ap elaji, plis vizyon istwa nou ap anrichi, plis kapasite kontròl nou sou tout bagay ap ogmante, se plis n-ap bezwen ajiste, reajiste adekwasyon ant entèlijans nou ak realite-a, se plis n-ap bezwen rekonèt rasin-fondman tout sa nou ye pi lwen pase sa nou kapab kontrole, se plis n-ap oblije elaji orizon nou sou yon dimansyon definitif ki kapab bay tout deroulman pasaje lavi-a yon sans tout bon.

Donk efektivman, verite-a li pa « relatif » yon fason « absolu », men li « absolu » dapre « analoji »-a, nan richès « senfonik »-li kote nou chak se sèlman kèk mezi « relatif » parapò a tout patisyon-an nou gen pou nou jwe.

Pou nou jwenn rout inite-a, byen-an, verite-a ak bèlte-a.

Se nan direksyon transandantal-yo nou oblije vire gade yon lòt fwa anvan nou fini pou nou kapab konprann se « sa-ki-egziste »-a ki tout. Se paske gen « egzistans »-la ki fè kapab gen inite-a, bonte-a, verite-a, bèlte-a. Kòm chak egzistan limite, li chanjan, li kapab pa egziste, se pou sa li reklame yon premye Egzistan, san limit, nesèsè, fondman tout bagay. Nou pa kapab panse an deyò egzijans verite-a. Se paske egzistans pa nou ki fè nou kapab fè diskou sa-yo gen yon dignite estraòdinè, ki fè nou oblije admèt dimansyon relasyon-an kòm fondman diskou nou sou tèt pa nou ak sou fondman premye tout verite ki se Bondye-a.

Se la-a revelasyon monoteist-la ak klète ki sòti nan Jezu Nazarèt-la vin mete nou an fas sa nou pa t-ap tann. Li montre verite-a se pa sèlman yon adekwasyon nou pa janm ka fin balanse nèt, tout tan nou sou rout toujou, men tou se yon boulvèsman tout sa nou ye ki oblije nou pa janm ka ret chita sou sa nou deja genyen. Se yon kous kouri pou nou eseye anbrase yon moun ki te kwaze nou epi

ki te gade nou epi ki te transfòm nou. Dante pa-t janm kapab bliye sa gade Beatris te gade-l la te boulvèse nan li. Andre ak Jan pa janm bliye yon apre-midi Jezu te di yo « vini, n-a wè ». Pòl pa janm bliye yon rankont li te fè sou rout Damas. Verite-a se pa yon dekouvèt sèlman, se yon rankont. Se petèt poutèt sa kilti asyisyen-an viv kontrè li plis tankou yon « manti » pase yon « foste ». Lè nou di « men verite-a », yo kapab di nou « sa-a se verite pa-ou », « Verite-a » nou pral chèche-l ansanm : « Kat je kontre, manti kaba ». Se sa-k fè tou se sèl « Verite-a » ki kapab fè nou vin lib, menm « Verite » sa-a ki pa-t reponn Pilat yon mo lè-l te mande « kisa ki verite-a ? »... paske Verite-a se pa yon « kisa », se yon « kiyès »... Sa-a ki te di-a : « Mwen se chemen-an, verite-a, ak lavi-a ».

P. Maurice Elder Hyppolite, sdb

Kèk provèb ayisyen sou konesans, verite, manti ak mèt-dam :

- Bèl dan pa di zanmi pou sa.
- Bèl paròl pa vle di verite pou sa.
- Bonjou-l pa laverite.
- Byen konte, mal kalkile.
- Chat konnen, rat konnen, barik mayi-a rete la.
- Jan chat mache se pa konsa li kenbe rat.
- Kat je kontre manti kaba.
- Kay koule tronpe solèy, men li pa ka tronpe lapli.
- Kochon maron konnen sou ki bwa pou-l frote.
- Koukouy wè lwen, men li pa wè dèyè tèt li.
- Kreyon Bondye pa gen gòm.
- Lafimen pa leve san dife.
- Lè vant chat plen, ke rat anmè.
- Li se kouto de bò / kouto fonmasi (famasi).
- Nèg sòt mare chwal li, nèg lespri pa ka lage-l.
- Nou analfabèt, nou pa bèt.
- Pa konnen pa al lajistis.
- Pale Fransè pa di lespri.
- Rayi chen di dan-l blanch.

- Sa je pa wè, kè pa tounen.
- Se kouto ki konnen sa ki nan kè yanm.
- Se soulye ki konnen si chosèt gen trou.
- Si chen rakonte-ou sa-l wè, ou pap janm mache nannuit.
- Tande pa di konprann pou sa.
- Trou manti pa fon.
- Wi pa monte mòn, non pa al lajistis.

RESUME

L'étude du P. Hyppolite intitulée « *Chemen verite nan lavi Ayisyen* » (« *Le chemin de vérité dans la vie des Haïtiens* ») examine notre rapport comme peuple à la vérité. Il part du constat que notre concept de vérité correspond davantage à une stratégie pragmatique qu'à une compréhension spéculative. Fruit de l'héritage colonial, de l'éducation ou du faux bi-linguisme, cette notion de vérité permet certes à l'individu de se tirer du jeu dans les relations sociales, mais devient limité dans les domaines philosophique et scientifique.

Selon l'auteur, établir les fondements de la philosophie en Haïti supposerait le dépassement de cette mentalité pour que des concepts comme vérité et intelligence ne soient pas vidés de leur essence. Il s'agirait de lier à notre perception de l'intelligence, comme intelligence pratique qui favorise l'adaptation à la réalité, l'intelligence spéculative qui elle, vise la compréhension de la réalité dans son essence.

Explorant le concept de vérité dans la pensée aristotélico-thomiste l'auteur montre comment c'est à partir du fondement ontologique que l'adéquation entre l'intelligence et la réalité peut s'articuler dans toute ses dimensions analogiques. Le versant spéculatif de l'intelligence permet d'appréhender la réalité en elle-même et non en fonction des projections individuelles, tandis que le versant pratique dans la vie morale et la création artistique procède diversement et tend à la perfection de la personne ou à la beauté.

Analysant dans un second temps la vérité dans les sciences physico-mathématiques, il montre les limites de ces approches axées sur l'aspect quantifiable de la réalité. De fait, les sciences sociales montrent que le dynamisme humain dépasse ce type mathématique. L'auteur examine finalement comment notre concept de vérité influence notre discours sur Dieu, Vérité Première au-delà de ce que peut concevoir l'intelligence hu-

maine. Il signale la nécessité d'abandonner l'approche magique du divin pour l'équilibre même de notre approche du réel.

Il en vient à conclure que le peuple haïtien doit tendre vers une vérité plus objective moins encombrée par les projections et par l'imaginaire magique, sans toutefois se laisser entraîner par cette froide quête de vérité devenue simple domination de la technique de plus en plus destructrice suivant le modèle occidental. La vérité serait-elle finalement relative, se demande-t-il? Non, elle est transcendante donc analogique. C'est notre capacité limitée qui la fragmente nous invitant à la percevoir comme symphonie. Elle est parfaite et absolue en Dieu et notre intelligence soupire vers sa contemplation. Nous voyons déjà que bien plus qu'une équation impersonnelle, la vérité devient rencontre, bouleversement où, comme dit le proverbe créole, « *kat je kontre, manti kaba* » (« tout mensonge s'évanouit quand quatre yeux se rencontrent »).

Mme Gina Lafortune

ABSTRACT

Fr. Hyppolite's study entitled « *Chemen verite nan lavi Ayisyen* » (“*The way of truth in the life of the Haitians*”) examines our relation as a people to truth. It starts with the finding that our concept of truth corresponds more to a pragmatic strategy than to a speculative understanding. Fruit of the colonial legacy, of education or of false bilingualism, that notion of truth certainly allows each individual to manage in social situations but becomes limited in the philosophical and scientific areas.

According to the author, to establish the foundations of philosophy in Haïti would suppose overcoming that mentality so that concepts such as truth and intelligence are not emptied of their essence. It would be a matter of linking to our perception of intelligence as practical intelligence that favors the adaptation to reality, the speculative intelligence that, itself, aims at the understanding of reality in its essence.

Exploring the concept of truth in the aristotelico-thomist's mind, the author shows how it is from the ontological foundation that the adequation between intelligence and reality can be articulated in all its analogical dimensions. The speculative side of intelligence lets you grasp the reality in itself, not in function of individual projections, while its practical side in moral life and its artistic creation proceeds differently and tends to individual perfection or to beauty.

In a second part, analyzing truth in the physico-mathematical sciences, he shows the limits of such approaches axed on the quantifiable aspects of

reality. In fact, the social sciences show that the human dynamism exceeds that mathematical type. Finally, the author examines how our concept of truth influences the way we talk about God, the First Truth beyond what human intelligence can conceive. He signals the necessity to abandon the magical approach of what is godly for the very balance of our approach of what is real.

He ends up concluding that the Haitian people must lean towards a more objective truth less hindered by projections and by the magical imaginary without, however, letting themselves be carried away by the cold quest for truth that became a simple domination of the more and more destructive technique that follows the occidental model. "In the end, would truth be relative?" he asks himself. No, it is transcendental, therefore analogical. It is our limited capacity that fragments it, inviting us to perceive it as a symphony. It is perfect and absolute in God and our intelligence aspires to contemplate it. Already we see that, much more than an impersonal equation, truth becomes encounter, overwhelming transformation where, as the Creole proverb says, « *kat je kontre, manti kaba* » ("all lies evaporate when four eyes meet").

(Translated by Marlène R. Apollon)
